

10. Шевченко, І., 2001. 'Україна між Заходом і Сходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття', Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської академії, 250 с.

11. Яковенко, Н., 2002. 'Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія', К.: Критика, 416 с.

References

1. Zatylyuk, JaV., 2012. 'Davn'orus'ka istorija na sluzhbi u kyj'vs'kyh cerkovnyh ierarhiv seredyny – drugoi' polovyny XVII st.: politychna rytoryka ta status mytropolii' (Ancient Russian history at the service of the Kyivan ecclesiastical hierarchs of the middle – the second half of the seventeenth century: the political rhetoric and the status of the metropolis)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №6, s.40–56.

2. Klos, V., 2014. 'Igumen Feodosij (Sofonovych) – cerkovnyj istoryk Svjato–Myhajlivs'koi' Zolotoverhoi' obyтели (Abbot Theodosius (Sofonovych) – Church historian of St. Michael's Golden-Domed Monastery)', *Praci Kyi'vs'koi' Duhovnoi' akademii*', Vyp.14, s.189–198.

3. Kogut, Z., 2009. 'Vid Gadjacha do Andrusova: osmyslennja «otchyzny» v ukrai'ns'kij politychnij kul'turi (From Gadyach to Andrusov: Understanding the "fatherland" in Ukrainian political culture)', *Gadjac'ka unija 1658 roku: kontro versii' mynulogo i suchasnist'*: Zb. st. za materialamy Mizhnar. nauk. konf. (Poltava, 16–17 veresnja 2008 r.), Poltava, s.82–89.

4. Kogut, Z., 2004. 'Korinnja identychnosti: studii' z rann'omodernoi' ta modernoi' istorii' Ukrai'ny (The Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern History of Ukraine)', К.: Крyтка, 352 с.

5. Kryzhanivs'kyj, OP., Plohij, SM., 1994. 'Istorija cerkvy ta religijnoi' dumky v Ukrai'ni: U 3–h knyghah (History of the Church and Religious Thought in Ukraine: In 3 books)', Kn.3, К.: Lybid', 335 s.

6. Mycyk, Ju., 1977. 'Feodosij Sofonovych – vydatnyj predstavnyk istorychnoi' dumky 17 st. (Theodosius Sofonovych is an outstanding representative of the historical thought of the 17th century)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, К., №12, s.113–115.

7. Plohij, S., 2006. 'Nalyvajkova vira: Kozactvo ta religija v rann'omodernij Ukrai'ni: monografija (Naliivka faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine: monograph)', К.: Крyтка, 495 с.

8. Sofonovych, F., 1992. 'Hronika z litopysciv starodavnih (Chronicle of the Chroniclers of the Ancients)', AN Ukrai'ny, Arheograf, komis., In–t ukr. arheografii', In–t istorii' Ukrai'ny. Pidgotovka tekstu do druku, peredmov, koment. Ju. A. Mycyka, V. M. Kravchenka, К.: Nauk. dumka, 336 s.

9. Shalashna, N., 2014. 'Ujavlennja pro derzhavu ta i'i' vidnosyny iz cerkvoju v ukrai'ns'komu pravoslav'i' kozac'koi' doby (The idea of the state and its relationship with the church in the Ukrainian Orthodox Church of the Cossack Age)', *Shid*, №3, s.68–77.

10. Shevchenko, I., 2001. 'Ukrai'na mizh Zahodom i Shodom: Narisy z istorii' kul'tury do pochatku XVIII stolittja (Ukraine between the West and the East: Essays on the history of culture to the beginning of the XVIII century)', L'viv: Instytut istorii' cerkvy L'vivs'koi' Bogoslov's'koi' akademii', 250 s.

11. Jakovenko, N., 2002. 'Paralel'nyj svit: Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI – XVII st.: monografija (Parallel World: A Study on the History of Ideas and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th Centuries: Monograph)', К.: Крyтка, 416 с.

Shalashna N. M., Ph.D., docent, Donbass State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), n.shalashna@gmail.com

State ideas in the «Chronics» of the Theodosius Sofonovych

The article is devoted to the study of state representations of Theodosius Sofonovych – the prominent Ukrainian cultural and political figure of the second half of the XVII century. On the basis of the analysis of his key work, «The Chronicle of the Chroniclers of the Ancients», the content of his ideas about the essence of the state, the political nation, the duties of the ruler. It was found that Sofonovych's ideas were rather progressive for his time, based on the philosophical tradition of Ukrainian Orthodox intellectuals of the circle of Metropolitan Peter and European humanism. The philosopher offered democratic principles for the construction of the state, spread the concept of a political nation to the entire people of Ukraine, insisted on the principle of election of the supreme power.

Keywords: Theodosius Sofonovych, the state, Cossacks, Ukrainian nation, the Kyiv metropolitanate.

***

УДК [94(477)+371.1/212]:341.92«1832/1882»

Шемета Ю. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), jumas@i.ua

Конфлікти між викладачами, службовцями і учнями гімназій, прогімназій та реальних училищ Київського учбового округу 1832–1882 рр.

Розглянуто таку порівняно малодосліджену складову історії Київського учбового округу, як конфлікти між викладачами і службовцями гімназій, прогімназій і реальних училищ та їхніми учнями впродовж 1832–1882 рр. Автором було визначено і проаналізовано основні типи конфліктів, їхні причини, розкрито перебіг та наслідки. Систематизовано інформацію, завдяки чому з'ясовано, що конфлікти між персоналом навчальних закладів і учнями мали дисциплінарний, особистий та змішаний характер. Їхніми причинами переважно були порушення учнями дисципліни, надмірна строгість викладачів і наглядачів, причини, що мали соціальне і політичне підґрунтя. Конфлікти носили індивідуальний і колективний характер. Визначено, що вони закінчувалися не на користь учня. Наслідком їх найчастіше було покарання, серед яких використовувалися догани, арешти, зниження оцінки за поведінку і виключення з навчального закладу тощо. Це мало значний вплив на подальшу долю вихованця, адже часто після вжитих заходів він не міг продовжувати навчання. Покарання за конфлікти мали стати повчальними для інших.

Ключові слова: Київський учбовий округ, учні, вчителі, гімназія, прогімназія, реальне училище, конфлікт, виключення.

XIX ст. стало переломним в історії освіти в українських теренах підросійської України. Впродовж цього періоду зароджуються нові процеси в українському суспільстві, культурі, економіці. Проте можна стверджувати, що імперська влада, яка спричинила постання навчальних закладів нового типу, прагнула до дисципліни і стабільності всередині них.

Підтвердженням цього може слугувати такий аспект життя навчальних закладів, як стосунки між персоналом та учнями, що часто переростали у конфлікти. З огляду на сучасні проблеми відносин всередині шкільної громади цікавим було би проаналізувати перебіг і способи їхнього вирішення у попередні часи. Зокрема, у гімназіях, прогімназіях, реальних училищах Київського учбового округу протягом перших 50 років його існування (не лише через ювілей, що дає змогу підвести підсумки, але й добу, на яку припала низка реформ), як закладів, що були важливими навчальними інституціями, учні і випускники яких ставали професійним підґрунтям імперської політичної та економічної систем.

Суперечки та зіткнення між викладачами і співробітниками шкіл і їхніми учнями ставали об'єктом розгляду в контексті аналізу виховних процесів певного навчального закладу (здебільшого, гімназії) [19], або його історії [24], узагальнюючих робіт різного характеру і змісту [14], в т.ч. про відносини учителів і учнів гімназій в контексті розвитку педагогічних ідей та уявлень XIX ст. [17] Наявна низка спогадів, які висвітлюють проблему [21; 23].

На нашу думку, необхідним є з'ясування особливостей конфліктів, характеру їхнього протікання і наслідків. Відповідно, розглядатимуться не просто порушення дисципліни, а такі ситуації між учнями і персоналом гімназій і прогімназій (з 1864 – класичних та реальних, згодом реальні гімназії перетворені на училища), що призвели до активних дій з боку обох сторін і мали суттєві наслідки для першої.

Київський учбовий округ було утворено у 1832 р., і до нього увійшли навчальні заклади Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Внутрішній устрій і відносини між викладачами, службовцями шкіл і їхніми учнями регламентувалися й регулювалися низкою нормативних документів – статутів гімназій 8 грудня 1828 р. [25, с. 1097–1127], класичних та реальних гімназій і прогімназій 19 листопада 1864 р. [15, с. 167–179], гімназій і прогімназій 30 липня 1871 р. [16, с. 85–99] і реальних училищ 15 травня 1872 р. [17, с. 626–636]. Перший передбачав посади директора, інспектора, який мав наглядати за виховним процесом, одноосібно або з учителями чи директором приймати рішення щодо покарань. Запроваджувалася інституція Ради (Педагогічної Ради), що могла виключати учнів з навчального закладу, присуджувати різки, якими оперували під час конфліктів тощо. Наступні впроваджували посади вихователів із викладачів, далі замість вихователя з'явилися класні наставники і помічники класного наставника (наглядачі). На них покладалося найбільше обов'язків з нагляду за моральністю і успіхами учнів.

І міністерський, і приватний навчальний заклад мав керуватися однаковими приписами, хоча внутрішній розпорядок кожен визначав власними правилами. Згодом положення різних «Інструкцій» і «Правил» увійшли до загальноміністерських «Правил» [20, с. 168–180].

Оскільки для розуміння конфліктів важливо враховувати вікові особливості поведінки учнів, варто зауважити, що до перших класів вступали діти віком від 10 років. Верхню межу встановити важче, адже учні могли сидіти в одному класі по два роки, хоча кількість таких «сидінь» обмежували. Тому часом вік гімназистів доходив до 20.

Якщо «Статут» 1828 р. визначав молодшими класами учнів 1–3–х, то пізніші документи – 1–4–х. Ставлення до молодших і старших учнів було різним з огляду на заходи, які вживалися під час суперечок та зіткнень. Зокрема, лише учням молодших класів могли присудити різки (практика почала відходити завдяки заходам попечителя Миколи Івановича Пирогова), для старшокласників найзагрозливішим було виключення.

Висловлювалася думка, що кількість порушень дисципліни і конфліктів була найбільшою у молодших, і найменшою – у старших класах. Це пояснювалося тим, що з віком діти ставали розсудливішими [24, с. 236].

Не завжди інформація щодо причин, перебігу і наслідків конфліктів є вичерпною, проте, з огляду на наявні джерела, умовно їх можна поділити на дисциплінарні, особисті, змішані. Кількість різного характеру суперечок між викладачами і учнями залежала від ситуації в конкретній школі, його керівництва, політичних подій [21, с. 135–137] і навіть від того, скільки до неї переводилося «штрафників», виключених з інших [24, с. 241].

Дисциплінарні: 1837 р. опікун учня 2–го класу Кам'янець–Подільської гімназії (за основу назви навчального закладу братиметься географічний означник) С. Нартовський скаржився на те, що його підопічного, Гілярія Федковича, безпідставно звинуватили у тому, що він поклав у капелюх вчителю Казимиру [22] Чарнецькому зжований папір. Інспектор доручив сторожу покарати 35–ма різками 13–річного

хлопця. Наслідком стала хвороба Гілярія, довкола якої розгорнулося розслідування. З'ясувалося, що в учня раніше була падуча, яка загострилась. Між тим, виправданням різок назвали те, що розжований папір Гілярій кинув учителю в обличчя.

Інспектору було оголошено догану і попечителем Єгором Федоровичем фон Брадке (за покарання без рішення педради), і міністром народної освіти Сергієм Семеновичем Уваровим, а директору зауважено, що він не керує ситуацією [5, арк. 1–21].

Рішенням М. Пирогова 1859 р. колишньому учню 4–го класу Київської 1–ї гімназії Олександрю Колянковському було дозволено вступити на навчання до Кам'янець–Подільської гімназії. Після того, як було відраховано за «зухвалі слова» вчителю французької мови Петру Івановичу [23, с. 14] Гедуену. У «проханні», яке подав Колянковський на ім'я царя, як виправдання, учень називав зразкову поведінку у попередні роки і пояснював свій вчинок «необережністю молодості» (у 17 років) [7, арк. 1–8]. Вчинили з ним жорстко, проте дати можливість заробляти на життя в якості писця нижчого розряду Ольгопільського земського суду.

До порушення дисципліни, як видно з пізнішої «Інструкції для учнів обох київських гімназій» [3, арк. 14–16] 1862 р., належали зберігання шкідливих речовин, зброї і розправа над товаришами. Це стало однією з причин звільнення 1841 р. з Житомирської гімназії 5–класника Аврелія Білінського. Його було покарано 8–ма різками за норовистість і «неправильне поняття про честь» (насправді він був присутнім при покаранні товаришами іншого учня за донос на них, участі у покаранні не брав) зі згоди батьків. Білінський почав опиратися і щось поклав до рота, лякаючи всіх самогубством. Виявилося, що учень напередодні придбав миш'як для лікування коня, і шматок його встиг проковтнути. Білінського вдалося вилікувати. Цікаво, що прихильник суворої дисципліни губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков пропонував привселюдно висікти Аврелія різками і на цьому спинитись, натомість міністр С. Уваров, схоже, наполягав на звільненні з гімназії, проте батьки забрали його раніше [6, арк. 1–29].

Різки були поширеною практикою до часів М. Пирогова і по відношенню до учнів молодших класів. Арсенал же покарань включав догани, вичитування, стояння у кутку і при лавці, арешт з роботою (креслення карт тощо), занесення до чорних книг і дошок, позбавлення страв або їжі, карцер, і, зрештою, виключення.

Іноді конфлікт мав продовження вдома: Миколу Защинського, учня Київської 2–ї гімназії, 14–ти років, наприкінці 1859 р. було відправлено до матері, яка покарала його різками після низки суперечок з вчителями і наглядачами (отримав 2 ночі в карцері лише за те, що заявив наглядачу «не хочу прокидатися»). А от його колега по гімназії Михайло Кучерський, 13–ти років, не лише отримав карцер за зухвалі слова наглядачу, але й вчителю Герману Акімовичу [11, с. 384] Саксу (цікаво, що той мав конфлікти не з одним учнем). Вчителю танців Михайло заявив, що той не сміє його поправляти, при нагоді нагрубив наглядачу, який виголошував йому догану за бійку: «я Вас знати не хочу». Саме після цього отримав карцер, був відправлений до матері і звільнений з гімназії за її проханням [1, арк. 41зв, 42зв].

Цілим букетом якостей і цікавих вчинків іноді радували учні своїх викладачів. Так, впродовж 1879–1881 рр. 3–класник Костянтин фон Перніц в Олександрівському Полтавському реальному училищі виявив «грубість вдачі», погано навчався, неакуратно вів щоденник, не показував батьку оцінок, використовував домашні завдання, зроблені іншими, і видавав їх за свої, влаштував бійку з учнями менших класів, самовільно покидав заняття, курив, і, що важливо, при виході з класу не вклонився двом викладачам. Йому оголошували догани, призначали арешти у класі після занять – 36 за два роки, але терпець усім увірвався тоді, коли фон Перніц нібито вкрав і продав рушницю свого знайомого. Конфліктну поведінку сина, як писав Микола фон Перніц, спровокувало те, що Костянтину не дали можливості перескласти законвчителю Митрофану Івановичу Базилювському [12, с. 434] дисципліну, оцінка з якої його не влаштуувала, тоді як його товариш такий дозвіл отримав, і він висловив протест. В якості поступки батьку дозволили забрати сина з училища «за проханням» [9, арк. 4–12].

Батьки майже завжди виступали на захист інтересів дітей. Писали листи–прохання з виправданнями їхньої поведінки, зауважували позитивні якості, намагалися добитися справедливості, або, хоча би, у випадку звільнення, щоб воно відбувалося за їхнім проханням і діти могли вступити до іншого закладу.

Розглядувані приклади стосуються майже виключно чоловічих навчальних закладів, проте це не означає, що непорозуміння не було у жіночих. Так, самовільна мандрівка учениці 4–го класу жіночої прогімназії Переяслава Марії Попової до Лубен у квітні 1881 р. обернулася для неї виключенням за три місяці до закінчення закладу. Керівництво прогімназії апелювало до того, що від'їзд без дозволу правилами заборонявся. Мабуть, мало значення те, що по дорозі дівчина перебувала без супроводу і була пограбована. Містом попоззли чутки, а це загрожувало репутації закладу. Тому заяви матері, капітанші Любов Попової, про те, що дочка мала гарний характер (начальниця прогімназії Софія Власівна Кондратковська стверджувала, що Попова мала низку доган і зауважень, оцінку за поведінку «3»), і прохання про дозвіл скласти іспит не дали результату. Поповим було відмовлено, поведінка оцінена «1–ю», а незадовільна оцінка не давала права учням перебувати у стінах навчального закладу [9, арк. 79–84].

Попри думку про більшу дисциплінованість старшокласників, маємо низку згадок про те, що їм також інколи уривався терпець. Як семикласнику Лубенської гімназії Михайлу Зубову, якому у жовтні 1882 р. присудили 5 годин карцеру за неприсутність на службі у церкві. Учень заявив інспектору, що вважає таке покарання надмірним, не буде сидіти під арештом, і покинув гімназію. З оцінкою з поведінки «4» і з правом вступу до інших закладів його було звільнено [10, арк. 28–28зв].

Особисті: Офіційна документація фіксує відомості, надані саме з боку викладацького складу і керівництва навчальних закладів, тому може мати упереджений характер.

Керівництво і персонал гімназій, прогімназій і училищ, до того ж, часто самі провокували зіткнення, які переростали у колективні протести. Так, викладач

(в іншому місці названий репетитором) Кам'янець–Подільської гімназії Іван Василевський у 3–му класі безпідставно назвав одного з учнів «дурнем». Клас заступився за товариша, а один з них, Ружинський, відповів, що клас виявляє йому забагато честі уже тим, що з ним розмовляє. Наслідком стало те, що Ружинський отримав догану, а вчитель – лише зауваження від інспектора про погане ставлення до учнів (1836 р.) [4, арк. 9зв].

Політико–соціальні фактори у конфліктах проступають рідше, хоча політичні події впливали на поведінку учнів і їхні стосунки зі школою. Не завжди вони проступають виразно. Відомо, що вступ до гімназій представників нижчих суспільних прошарків Статутами 1828 р. і 1871 рр. не заборонявся, але не завжди селянським дітям було у них комфортно.

Показовим є випадок з братами Литвиновими, які навчалися в Новгород–Сіверській гімназії. Івана, 6–класника 18–ти років, було виключено на підставі конфлікту з викладачем математики і фізики Іваном Онисимовичем [12, с. 420] Чехлатовим. Останній розгорнув цькування Литвинова через його селянське походження, назвав «мужиком, грубим, як худоба». Це стало підставою для комплексів учня, тому що навіть у «проханні» до попечителя С. Голубцова він принижено зазначав свій «грубуватий від природи вираз обличчя... не зовсім світські жести». Далі були погані оцінки з алгебри і геометрії. Внаслідок однієї гострої розмови, під час якої він всього лише стенив плечима на зауваження вчителя, Іван втратив свідомість. Йому закидали психічну хворобу [9, арк. 58–60зв; арк. 77–78зв].

Погіршило ситуацію те, що брат Литвинова роком раніше отримав з поведінки «2». Зрештою, Литвинов утратив можливість вступати до всіх навчальних закладів Новгорода–Сіверського і «2» з поведінки (вже з оцінкою «3» вступити було майже нереально [8, арк. 153–154зв]). Показово, що Чехлатов обійшовся зауваженням попечителя «не вживати такого вислову».

І. Литвинов згодом написав письмову відозву, яку наклеїв на огорожу гімназії, зі скаргами на грубість і деспотизм Чехлатова, закликом реагувати на образи товаришів.

Щось у гімназії все ж було не так, якщо восени того ж року спалахнув конфлікт, пов'язаний з вчителем давніх мов Василем Миколайовичем Булгаковим. Йому розбили вікно. Приблизно в той самий час на телеграфному стовпі було прибито оголошення, яке заклиало учнів бити вікна Булгакову. Слідство Педради з'ясувало, що це зробили Петро Сіяльський та Іларіон Симонов, 3–й клас, 15–ти років. Симонова звільнили за проханням батьків, тоді як Сіяльського просто звільнили, звинувативши родичів у поганому впливі на Петра. Треба сказати, що батько не просто вигороджував сина під час подій, але й розписав гріхи і порушення викладацького складу, наприклад, запої декого з них, суміщення посад, непотизм, недостатню компетенцію тощо [9, арк. 127–128зв., 166–195].

Іноді зіткнення мали фізичну складову. У червні 1881 р. не пощастило зразу двом: інспектору Немирівської гімназії Олександрі Сафоновичу Гербку, якому учень Михайло Машкевич не лише не поклонився на вулиці, але й ударив палицею по ногах. А також вчителю Івану Івановичу Жукову, в якого Михайло став кидати

камінням. Очевидно, така поведінка була не випадкова, але документи нічого не кажуть про її причини, лише зазначають зухвали слова на адресу одного з учителів роком раніше, за що його уже виключали з гімназії, але після вибачень прийняли знову. Педрада гімназії вбачала в цих вчинках бажання образити весь колектив, і Машкевича було позбавлено права вступу до будь-якого навчального закладу [9, арк. 99–101б].

6-класника Леоніда Піскорського вчитель російської словесності Ніжинської гімназії Іван Михайлович [13, с. 420] Белоруссов спершу обізвав його «філософом Алаунської височини». Прізвисько закріпилось і викликала насмішки товаришів. Піскорський наважився привселюдно сказати вчителю, що непристойно давати учням прізвиська, за що отримав арешт. Але на цьому справа не закінчилась. 1882 р. почався конфлікт, схоже, що на ґрунті особистої неприязні, з завідувачем гімназії Федором Олексієвичем Златоустовським, одночасно і наставником класу, що вилилось у зниження оцінок з грецької мови і поведінки й низки покарань. Далі завідувач зумів обставити справу так, що батько Піскорського не встиг подати прохання вчасно, і учня було звільнено зі зниженням оцінки за поведінку [10, арк. 32–33зв].

Змішані: Попри те, що учні чудово знали, чим вони ризикують, час від часу вони наважувалися на відкриті акції. Часом призвідниками ставали ті, хто переходили до іншого закладу через поведінку і вважали, що втрачати нічого.

Як от Блажій Гдовський, 5-класник Кам'янець-Подільської гімназії, колишній учень Немирівської, в якій встиг «начитатися Дарвіна». Показав себе посереднім у навчанні і грубим у поведінці, заробив повторний іспит з двох дисциплін у серпні 1881 р., не з'явився на нього. Педрада звільнила його з гімназії.

Це викликало колективний протест 60-ти учнів старших класів, серед яких, як зазначав директор Володимир Платонович Должиков, всі були останніми учнями. Головними серед яких визначили Миколу Стародворського, Анзельма Ярошевського (6-й), Дмитрія Доні (4-й), Олександр Шульца і Володимира Кривицького (8-й клас). Головною їхньою претензією було те, що з Гдовським вчинили несправедливо.

Підґрунтям конфлікту насправді були сучасні і попередні порушення дисципліни. Дирекція вважала, що підбурили учнів на протест вигнані з московського університету студенти, які проживали у місті.

Педрада гімназії виключила головних винуватців події, знизивши їм оцінки за поведінку (таких було четверо). Іншим 18-м учням було присуджено різні ступені покарання. Як зауважувала дирекція, дисципліна після цього покращилась, в тому числі, завдяки саморегуляції всередині колективу: ті, хто не підтримав «бунт», так насміхалися над постраждалими, що дехто змушений був залишити гімназію самостійно.

Справа мала продовження у політичній сфері, і, хоча вважати наступну ситуацію конфліктом між викладачами і учнем не можна, вона є такою з точки зору зіткнення інтересів держави, гімназії і звичайних громадян.

Один з учасників попередньої акції – Микола Гладкий, семикласник 22 років, який проживав з братом Михайлом, виключеним з цієї ж гімназії раніше, у 1879 р. разом з ним і деякими товаришами, в тому числі,

Стародворським, зберігав літературу антиурядового змісту. Їх усіх було заарештовано, а після тюрми чекала каторга [9, арк. 106–120, 125–130зв].

Не лише порушення дисципліни (кинув в обличчя одному з вчителів кульку), але й політико-ментальний протест учня Острозької 6-класної прогімназії Янкеля Бенделя (закоучителю Ігнатію Вікторовичу Зілітінкевичу учні донесли, що неповажно висловлювався про Христа) привели до резолюції міністра О. Ніколаї у грудні 1881 р. – недопуск до будь-якого навчального закладу [9, арк. 156–160].

Учні, які вважали себе непочутими або ображеними, могли зробити небагато. Хтось бив вікна або викладачів. Дехто влаштовував своєрідні аналоги сучасних соціальних мереж, вивішуючи оголошення на стінах і стовпах із закличками до дій. Зверталися до батьків, керівництва округу, міністерства і царя з проханням поновити на навчанні або розслідувати справу.

Часом добивалися того, що вчителі отримували догану. Проте спрацьовували принцип корпоративної честі і установка «учень винен». Бували, щоправда, рідко, випадки, коли справа вирішувалася на користь учня. Наприклад, 4-класника Київської 2-ї гімназії Юсіфа Івановського у 1843 р. педрада вирішила звільнити в тому числі через те, що він постійно грубив вчителям і наглядачам. На що помічник попечителя Михайло Васильович Юзефович призначив йому персональне покарання і дозволив залишитись у гімназії під особливим наглядом [2, арк. 10–11, 19–19зв].

Загалом, впродовж 1832–1882 рр. в Київському учбовому окрузі серед інших гостро стояла проблема відносин вчителів і працівників гімназій, прогімназій та реальних училищ, і їхніх учнів. Часто звичайні порушення дисципліни переростали у конфлікти. Їхніми причинами, здебільшого, були дійсні чи перебільшені порушення правил і дисципліни з боку учнів, суворе регулювання життя, надмірна жорсткість викладачів у питаннях навчання і поведінки підопічних, політико-соціальні фактори. Суперечки та зіткнення вирішувалися всередині закладу або позначалися втручаннями родичів чи інших осіб. Вони могли мати індивідуальний і груповий характер. Наслідки конфліктів можна умовно охарактеризувати як такі, що закінчувалися порівняно незначними покараннями учнів, і такими, що передбачали крайні заходи: зниження оцінки за поведінку (вимагало виключення і унеможлилювало вступ до іншого навчального закладу), різку і виключення з навчального закладу. Показовим є те, що дали зауважень і рекомендацій учителям щодо зміни поведінки або вимог до учнів справа, як правило, не йшла. Натомість керівництво навчальних закладів було переконане у тому, що жорсткість у вирішенні конфліктів сприяє покращенню моральної обстановки в школі (а керівництво держави, вважало, що і в ній). Залишається відкритим питання про те, чи можливо застосувати такий принцип в умовах сучасної середньої школи.

Список використаних джерел

1. 'Державний архів Київської області', Ф.347, Оп.1, Спр.568.
2. Там само, Спр.634.
3. Там само, Спр.1294.
4. 'Центральний державний історичний архів України, м. Київ', Ф.707, Оп.1, Спр.190.
5. Там само, Оп.87, Спр.314.

6. Там само, Спр.796.
 7. Там само, Спр.4215.
 8. Там само, Спр.6364.
 9. Там само, Спр.6444.
 10. Там само, Спр.6463.
 11. 'Адрес-Календарь. Общая Роспись начальствующих и прочих должностных лиц на (далі – АК. РНПДЛРИ)' 1860–61 год, 1860. СПб.: *Тун. Имт. акад. наук*, 814 с. [online] Доступно: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1860.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-na-1860-61-god.html> [28.08.2018].
 12. 'АК. РНПДЛРИ на 1881 год', 1881. СПб.: *В Тун. Правит. Сената*, Ч.1–2, 777 с. [online] Доступно: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1881.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-v-Rossiyskoy-Imperii-na-1881-god.-CHast-1-i-2.html> [28.08.2018].
 13. 'АК. РНПДЛРИ на 1882 г.', 1882. СПб.: *Тун. Правит. Сената*, Ч.1–2, 776 с. [online] Доступно: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1882.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-v-Rossiyskoy-Imperii-na-1882-god.-CHast-1-i-2.html> [28.08.2018].
 14. Бояренцев, С., 2015. 'История учебных заведений Полтавы до 1917 года, 2–е изд.', Полтава: *ООО «АСМИ»*, 804 с.
 15. 'Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения', 1867. *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2–е* (далі – ПСЗРИ–2), СПб.: *Тун. 2–го отд. собств. его императ. вел. канцеляр.*, Т.39, отд.2, 573 с. [online] Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php [21.08.2018].
 16. 'Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства министерства народного просвещения', 1874. *ПСЗРИ–2*, СПб.: *Тун. 2–го отд. собств. его императ. вел. канцеляр.*, Т.46, отд.2, 814 с. [online] Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php [21.08.2018].
 17. 'Высочайше утвержденный Устав реальных училищ Министерства народного просвещения', 1872. *ПСЗРИ–2*, СПб.: *Тун. 2–го отд. собств. его императ. вел. канцеляр.*, Т.47, отд.1, 1047 с. [online] Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php [21.08.2018].
 18. Грива, ОА., 1994. 'Вопросы взаимоотношений учителей и учащихся в гимназиях Украины второй половины XIX – начала XX века: Дисс. ...канд. пед. наук' *Симфероп. гос. ун-т им М. В. Фрунзе*, Симферополь, 202 с.
 19. Павленко, ВВ., 2011. 'Организация учебно-воспитательного процесса в Житомирской гимназии (XIX – начала XX вв.)', *Вектор науки*, Вып.1 (4), с.139–143, Сер.: «Педагогика, психология». [online] Доступно: <http://eprints.zu.edu.ua/12449/1/9.pdf> [22.08.2018].
 20. 'Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения', 1874. *Журн. М-ва нар. просвещения*, Ч.173, №6, с.168–180.
 21. 'Рівненська гімназія 1839–1921: Історія. Спогади. Документи', 2014, Рівне: *Дятлик М.*, 339 с.
 22. 'Список чиновников и преподавателей Каменец-Подольской гимназии с 1833 по 1883 гг.' [online] Доступно: http://zhurnal.lib.ru/k/kitlinskij_a_a/gimnaziy.shtml [27.08.2018].
 23. 'Столетие Первой Киевской гимназии', 1911. К.: Тип. С. В. Кульженко, Т.1, 12, 548 с.
 24. 'Стрибульский, С., Историческая записка о Немировской гимназии 1838–1888', 1888. Немиров: *Тун. С. Я. Брантмана*, 254 с.
 25. 'Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского', 1830. *ПСЗРИ–2*, СПб.: *Тун. 2–го отд. собств. его императ. вел. канцеляр.*, Т. 3: 1828, 1246 с. [online] Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php [21.08.2018].

References

1. 'Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti (State Archive of the Kiev region)', F.347, Op.1, Spr.568.
 2. Там само (Ibid), Spr.634.
 3. Там само (Ibid), Spr.1294.
 4. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny, m. Kyi'v (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)', F.707, Op.1, Spr.190.
 5. Там само (Ibid), Op.87, Spr.314.
 6. Там само (Ibid), Spr.796.
 7. Там само (Ibid), Spr.4215.
 8. Там само (Ibid), Spr.6364.
 9. Там само (Ibid), Spr.6444.
 10. Там само (Ibid), Spr.6463.
 11. 'Adres-Kalendar. Obshhaya Rospys nachal'stvuyushhyx y prochyx dolzhnostnyx lyc na (dali – AK. RNPDLRY) 1860–61 h. (The Calendar of the Addresses. General list of chiefs and other officials for 1860–61 (further – AK. RNPDLRY)', 1860. *Typ. Ymp. akad. nauk*, St. Petersburg, 814 p. [online] Available at: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1860.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-na-1860-61-god.html> [28.08.2018].
 12. 'AK. RNPDLRY na 1881 h. (The Calendar of the Addresses. General list of chiefs and other officials for 1881)', 1881. 1–2, V *Typ. Pravyt. Senata*, St. Petersburg, 777 p. [online] Available at: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1881.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-v-Rossiyskoy-Imperii-na-1881-god.-CHast-1-i-2.html> [28.08.2018].
 13. 'AK. RNPDLRY na 1882 h. (The Calendar of the Addresses. General list of chiefs and other officials for 1882)', 1882. 1–2, *Typ. Pravyt. Senata*, St. Petersburg, 776 p. [online] Available at: <http://book-olds.ru/BookLibrary/00702-Obschiy-SHtat/1882.-Adres-Kalendar.-Obschaya-Rospis-nachalstvuyuschih-i-prochih-dolzhnostnyih-lits-v-Rossiyskoy-Imperii-na-1882-god.-CHast-1-i-2.html> [28.08.2018].
 14. Boyarencov, S., 2015. 'Ystoryya uchebnyx zavedenij Poltavu do 1917 hoda (The History of Schools in Poltava until 1917)', *ООО «АСМЫ»*, Poltava, 804 p.
 15. 'Vysochajshe utverzhennyj Ustav hymnazij y prohymnazij vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshheniya (The supreme approved Charter of the gymnasiums and progymnasium of the departments of the Ministry of Public Education)', 1867. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoy imperyy. Sobr. 2–e (The complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 2 (further – PSZRY–2))*, 39–2, *Typ. 2–ho otd. sobstv. eho ymperat. vel. kanceyar.*, St. Petersburg, p.167–179. [online] Available at: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html [21.08.2018].
 16. 'Vysochajshe utverzhennyj Ustav hymnazij y prohymnazij vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshheniya (The highest approved Charter of gymnasiums and progymnasiums of the departments of the Ministry of Public Education)', 1874. *PSZRY–2*, 46–2, *Typ. 2–ho otd. sobstv. eho ymperat. vel. kanceyar.*, St. Petersburg, p.85–99. [online] Available at: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html [21.08.2018].
 17. 'Vysochajshe utverzhennyj Ustav real'nyx uchylyshh Mynysterstva narodnoho prosveshheniya (The highest approved Charter of the Technical schools of the Ministry of Public Education)', 1872. *PSZRY–2*, 47–1, *Typ. 2–ho otd. sobstv. eho ymperat. vel. kanceyar.*, St. Petersburg, p. 626–636, Available at: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html [21.08.2018].
 18. Hryva, OA., 1994. 'Voprosy vzaymootnoshenij uchytelej y uchashhysya v hymnazyax Ukrainy vtoroj polovyny XIX – nachala XX veka: Dyss. ...kand. ped. nauk (The questions of the relationship between teachers and students in the gymnasiums of Ukraine in the second half of the XIXth and early XXth: Thesis)', *Symfeorpol'*, 202 p.
 19. Pavlenko, VV., 2011. 'Orhanyzacya uchebno-vospytatel'noho processa v Zhytomyrskoj hymnazyy (XIX – nachala XX vv.) (The organization of the educational process at the Gymnasium of Zhytomir (XIX – early XXth)', *Vektor nauky, Pedahohyka, psyxolohyya*, No.1 (4), Togliatti, p.139–143. [online] Available at: <http://eprints.zu.edu.ua/12449/1/9.pdf> [22.08.2018].
 20. 'Pravyla dlya uchenykov hymnazij y prohymnazij vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshheniya (The Rules for students and pupils of gymnasiums and progymnasium of the departments of the Ministry of Public Education)', 1874. *Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshheniya*, 173, 6, St. Petersburg, p.168–180.
 21. 'Rivnens'ka himnaziya, 1839–1921: Istoriya. Spohady. Dokumenty (The Gymnasium of Rivne, 1839–1921: History. Memoirs. Documents)', 2014, Rivne: *Dyatlyk M.*, 339 p.
 22. 'Spysok chynovnykov y prepodavatelej Kameneц-Podol'skoj hymnazyy s 1833 po 1883 hh. (The List of the Officials and the Teachers of the Gimnasium of Kamenets-Podolsky from 1833 until 1883)'. [online] Available at: http://zhurnal.lib.ru/k/kitlinskij_a_a/gimnaziy.shtml [27.08.2018].
 23. 'Stoletie Pervoj Kyevskej hymnazyy (The 100th anniversary of the First Gymnasium of Kiev)', 1911. 1, *Typ. S. V. Kul'shenko*, Kyiv, 12, 548 p.

24. Strybul'skyj, S., 1888. 'Ystorycheskaya zapyska o Nemyrovskoj hymnazyy 1838–1888' (The Historical note about the Gymnasium of Nemyriv, 1838–1888), Typ. S. Ya. Brantmana, Nemyriv, 254 p.

25. 'Ustav hymnazyj y uchylyshh uezdnyx y pryhodskyx, sostoyashykh v vedomstve unyversytetov: S. Peterburhskoho, Moskovskoho, Kazanskoho y Xar'kovskoho (The Charter of the gymnasiums and county and parish schools, which subordinates of the Universities of St. Petersburg, Moscow, Kazan and Kharkov)', 1828. PSZRY–2, 3, Typ. 2–ho otd. sobstv. eho ymperat. vel. kancelyar., St. Petersburg, p.1097–1127. [online] Available at: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html [21.08.2018].

Shemeta Y. M., Candidate of History Sciences, Associate Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of the History Faculty Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), jumas@i.ua

Conflicts between teachers, staff and students of gymnasiums, progymnasiums and technical schools at Kiev Educational District in 1832–1882

The such component of the history of Kyiv Educational District, as the conflicts between teachers and staff of gymnasiums, progymnasiums and technical schools, and their students and pupils in 1832–1882, not widely known before is analyzed in this article. The author determined the main types of conflicts, their cause, flowings and consequences. Information was systematized, which explains that it was found out that the conflicts between the staff of schools and the students arose because the students violated the discipline, because the teachers were too strict and put forward too many demands, because of social and political reasons. Conflicts were based on individual and collective reasons. As a rule, they ended not in the student's favor. The consequence of them most often became the punishment of students. It was found, that there were different types of punishment, among them reprimands, arrests, getting bad estimate for behavior and even exclusion from educational institution. Such measures influenced seriously on prospects of their future career, because after the punishment they very often might not continue their study. The punishment for conflicts had moral effect and ought to be the warning for others.

Keywords: Kyiv Educational District, students and pupils, teachers, gymnasium, progymnasium, technical school, conflict, exclusion.

* * *

УДК 94:75(477.7)

Філас В. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну, Хортицька національна академія (Україна, Запоріжжя), filasvn@gmail.com

Живопис та графіка Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: Джерелознавча класифікація

Зазначається, що візуальні джерела у вигляді живопису та графіки, в яких відображена історична реальність Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст., утворились внаслідок візуальних практик науковців, художників та мандрівників. Розуміння інформативного потенціалу цих джерел неможливо без розробки класифікаційної схеми відносно даного комплексу. В процесі класифікації твори живопису та графіки було розподілено за такими критеріями: візуальна мова та ступінь відображення історичної дійсності. Визначено, що таке розподілення дає можливість, по–перше, з'ясувати особливості передачі візуальної інформації та визначити їх «технічні» можливості у фіксуванні історичної дійсності; по–друге, пролити світло на характер відомостей, що несуть твори живопису та графіки.

Ключові слова: візуальне джерело, графіка, живопис, класифікація, Північне Причорномор'я.

Специфічність творів живопису та графіки полягає в тому, що вони як культурне явище є предметом вивчення декількох галузей гуманітаристики. Як один з видів мистецтва живопис та графіка є предметом вивчення мистецтвознавства. Мистецтвознавчі дослідження охоплюють різні грані дослідження творів живопису та графіки: історія створення, техніко–технологічні

властивості та естетико–філософське розуміння, проблеми авторства, датування, атрибуції та умов створення.

В історичних дослідженнях твори живопису та графіки розглядаються як візуальне відбиття минулого. Вони використовуються як історичне джерело і є предметом уваги історичного джерелознавства. Однак належної уваги цьому джерелу довгий час не приділялось. «Візуальне» знаходилося довгий час у тіні «писемного». Дослідники вже з кінця XIX ст. – початку XX ст. намагались досягнути повноти візуальних джерел та визначити їх інформаційні можливості («духовного життя» за В. Бауером [10, с. 17–18], або ж «повсякденності» за М. Грушевським) [3, с. 4]. Дещо осторонь поміж інших стоїть думка О. Лаппо–Данилевського про зображальні джерела як про модель реальності [7, с. 296–297]. Таке розуміння візуального джерела настільки випередило свій час, що навіть зараз в науковому світі про таку іпостась майже не замислюються. Проявом загальних тенденцій в джерелознавстві 20–60–х рр. XX ст. є підхід Л. Пушкарьова до інтерпретації творів живопису та графіки та визначення їх місця у системі історичного знання [9, с. 254–255]. Поряд з вищезазначеними класифікаціями у 50–60–ті рр. з'являються тематичні класифікації О. Зіміна та С. Каштанова. Окремі спроби класифікації візуальних джерел намагались створити В. Стрельський [11], Л. Терентьєва [12], В. Алексєєв [1].

У 80–х рр. XX ст., аналізуючи корпус джерел з історії міст України у XVI–XVIII ст., український історик Я. Дашкевич торкнувся проблеми вивчення візуальних джерел у джерелознавстві. У своїх дослідженнях він спирався на класифікацію за технікою виконання зображення, розвинуту в мистецтвознавстві, та умовно розділив міські види XVI–XVIII ст. на зображення з висоти «льоту птаха» та панорамні силуети [4, с. 156]. Дослідник справедливо вказав на ту обставину, що види міст України використовуються в історичній літературі, переважно, з ілюстративною метою, рідше при історико–топографічних, географічних, краєзнавчих, архітектурних, археологічних дослідженнях, деколи при реставрації пам'яток старовини. Говорячи про проблемні питання джерелознавства у сфері розуміння візуальних джерел, Я. Дашкевич констатував відсутність виконаних на необхідному науковому рівні джерелознавчих досліджень, зокрема з обґрунтованою ідентифікацією головних відображених об'єктів, присвячених окремим зображенням або їх типологічним групам [5, с. 229]. Цим Я. Дашкевич підвів своєрідну логічну рису під попередніми дослідженнями та окреслив основні проблеми джерелознавчого осягнення візуального джерела на кінець 80–х – початок 90–х рр. XX ст. У своїх подальших розвідках природи зображальних джерел львівський дослідник зробив спробу позбутись позитивізму у підході до їх розуміння. Він намагався «зазірнути в картину», зрозуміти художника та стиль епохи, не обмежуючись лише скануванням зображеної інформації та її інтерпретації.

Визначення місця та піднесення значення візуальних джерел на сучасному етапі у джерелознавстві вилилось у різного роду класифікаційні схеми, що були запропоновані істориками. Власне кажучи, ці схеми стали частковою реакцією на дедалі більше використання зображень в якості джерела в історичних дослідженнях.